

Pakistan Medreseleri: 11 Eylül Sonrası Yöneltilen İddialar ve Reform Çalışmaları

Recep KAYMAKCAN*

İbrahim AŞLAMACI**

Özet- Bu makalede özellikle 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline gelen ve uluslar arası eğitim politikaları gündemine taşınan Pakistan'daki medreselerin durumu ve bu süreçte yapılan reform çalışmalarına dair bir analiz yapılması hedeflenmektedir.

11 Eylül sonrası Pakistan medreselerine ilişkin daha çok batılı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda Pakistan'daki medreselerin temelde iki noktada toplanabilecek iddialarla itham edildikleri anlaşılmıştır. Bu kurumların müfredatlarında cihad ideolojisini öne çıkararak uluslar arası “radikal İslâmi gruplarla” bağlantılı oldukları ve onlara militan kazandırdıkları iddia edilmiştir. Ayrıca mezhepler arasında çatışmaları körükleyerek Pakistan toplumunda istikrarsızlığa ve mezhep savaşlarına neden oldukları da diğer iddiaların odağını oluşturmuştur.

Medreseler Pakistan'da paralel bir eğitim sistemi oluşturmaktadır ve çoğunluğu Pakistan'daki İslâmi düşünce ekollerine bağlı olarak 1950'lerden sonra kurulan medrese kurulları tarafından yönetilmektedir. 11 Eylül terör saldırılarından sonra medreselere ve onların şiddetle ilişkilerine yönelik olarak gelişen söylem ve Pakistan hükümetine yöneltilen dış baskılar sonucunda bu kurumların reform edilmesi gerektiği ortaya kon-

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

E-posta: kaymakcan@yahoo.com

** Arş. Gör. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, DKAB Bölümü ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

muştur. Bu tarihten sonra medreselerin kayıt altına alınmasına, finans kaynaklarının tespit edilmesine ve müfredatlarına modern derslerin eklenmesine yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Medreselerin reform süreci devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler- Medrese, Pakistan medreseleri, Medrese reformları, Medrese ve şiddet ilişkisi.

Giriş

11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra İslâm dünyasındaki medreselerle ilgili yapılan çalışmalarda önemli bir artış gözlemlenmektedir. Özellikle ABD'nin Müslüman ülkelerdeki eğitimin ve din eğitiminin fundamentalistlerin yetişmesinde etkin olduğunu iddia ederek bu ülkelerdeki eğitimi ulusal güvenliğinin bir unsuru olarak ele alması konuya uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Bu çerçevede küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline gelen Müslüman ülkelerdeki medreselerin reformu, uluslararası eğitim politikaları gündemine taşınmıştır.

Bu süreçte başta Pakistan olmak üzere Afganistan, Hindistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya ve Filipinler'deki medreselere yönelik reform çalışmaları yürütülmektedir. Devlet tarafından finansman desteği sağlanarak medreseler kayıt altına alınmaya ve müfredatları yeniden düzenlenmeye çalışılmaktadır. Pakistan'daki medreselerin özellikle El Kaide ve Taliban gibi radikal grupların tabanlarını oluşturduğu gerekçesi, bu ülkeye ilginin üst düzeyde olmasına neden olmaktadır. Bu ülkedeki medreselerin eğitimde cihad ideolojisini öne çıkardığı, modern bilgiyi engellediği, hoşgörüsüzlüğü yaygınlaştırdığı bunun da fundamentalizmin temelini oluşturduğu iddia edilmektedir. Ayrıca Pakistan toplumunda mezhep çatışmalarını körükleyerek iç karışıklığa ve istikrarsızlığa neden olmakla itham edilmektedir.

Bu makalede 11 Eylül sonrası uluslararası ilgilinin odağı haline gelen Pakistan medreselerine yönelik ileri sürülen iddialar ile bu süreçte yapılan reform çalışmaları ve durumunun ne olduğu konu edilmiştir. Yapılan reform çalışmalarından önce Pakistan medreselerinin tarihsel süreci kısaca ele alınmış, bağlı oldukları kurullar ve mevcut durumlarına dair istatistikî bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca 11 Eylül sonrasında oluşan literatür bu kurumlara yöneltilen iddialarla birlikte değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve bu tarihten sonra yoğunlaşan reform çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Pakistan Medreselerine Tarihsel Bakış

İslâmiyetin Hint alt kıtasına¹ 8. yüzyılın başlarından itibaren yayılmasıyla birlikte Suffe tarzı İslâm eğitim tarzı da bölgeye yayılmaya başlamıştır. Bölgede müstakil medreseler ise özellikle 11. yüzyıldan itibaren Gazneliler döneminde ortaya çıkmış, daha sonra bölgeye hakim olan Guriler ve Babürlüler döneminde yaygınlaştırılarak sistemli hale getirilmiştir. 19. yüzyıla kadar bölgede eğitimin temelini oluşturan ve devletin himayesinde devlet kadroları için memur yetiştiren medreseler, bölgede İngiliz etkinliğinin artmasına ve batı tarzı okullar açılmasına paralel olarak bu fonksiyonlarını kaybetmişlerdir (Bano, 2007; Muhammad vd., 2011). Bu tarihten sonra eğitimde artan İngiliz Hindu etkisine karşılık olarak bölgedeki fikri akımların kurdukları medreseler yaygınlaşarak batı tarzı okullara ve misyoner okullarına bir alternatif oluşturup Müslümanların kimliklerini ve kültürlerini korumalarında ve dinlerini gelecek nesillere aktarmalarında önemli bir araç olmuşlardır (Saleem, 2009; Borchgrevink, 2011).

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İngiliz sömürgesinden kurtulma ve yönetimi bütünüyle Müslümanlara ait bağımsız bir devlet kurma ülküsüyle sürdürülen bağımsızlık mücadelesinde medrese hocaları ve öğrencileri ön safalarda yer almış, bu durum medreseleri doğal olarak siyasetin ve savaşın içine çekmiştir. 1947 yılında Hint alt kıtasında İngiliz hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte Hindistan'ın bölünmesi sonucu Pakistan bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Pakistan'ın kurulması aşamasında aktif mücadele eden din ve fikir adamları kurulan yeni devlette önemli pozisyonlara gelememiş veya getirilmemiştir (Birişik, 2008). Hatta İngiliz mirası üzerine kurulan yeni devletin ilk seçmen sayımında medrese mensuplarını okuryazar değil şeklinde kaydetmesi medrese eğitimini tanımadığını göstermiştir (Rashidi'den atfen Bano, 2007). Bu durum bağımsızlık mücadelesinden sonra amaçlarına ulaşan ve siyasetten uzaklaşması beklenen medreselerin yeniden siyasetin içine girmelerine neden olmuştur. Yeni kurulan devletin İslâmi prensiplere göre oluşturulması için mücadele etmişler, herhangi bir İslâm'dan uzaklaşmaya karşı direnç göstermek için teyakkuz durumunda kalmışlardır. Böylece 1867'de İngiliz egemenliğiyle başlayan ve Pakistan devletinin kurulmasından sonra da devam eden medrese ve mensuplarının yaşadıkları bu süreç, onların siyasal amaçlar için motive olmalarına ve savunmacı, tepkisel bir İslâm anlayışı geliştirmelerinin nedenlerinden birini oluşturmuştur.

¹ Hint alt kıtası bugünkü Hindistan, Pakistan, Afganistan ve Bangladeş devletlerini içeren Asya'nın güney kısmına verilen addır.

Pakistan'ın bağımsızlığı sonrasında ilkokuldan üniversiteye kadar İngiliz eğitim geleneğinden alınan modern tarzda eğitim kurumlarının yanında medreseler ikinci bir sistem olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Devletin ilk yıllarında Hindistan'dan önemli sayıda ulema Pakistan'a göç etmiş ve bu kimseler geldikleri yerlerde yeni medreseler kurmuşlardır (Bano, 2007). Devletin herhangi bir desteği ve denetimi olmaksızın çeşitli İslâmi gruplar ve ekoller tarafından açılan ve genellikle kırsallarda yoksul çocuklara hizmet sunan medreseler camiler için din görevlisi, kendileri için öğretim kadrosu ve İslâmi partiler için de elemanlar yetiştirmiştir. Bu okullar aynı zamanda özellikle devlet okullarının ulaşamadığı bölgelerde halka eğitim imkânı sağlayarak eğitimin yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamışlardır (Burki, 2005).

Medreselerin eğitim kurumları olmalarının yanında şiddete bulaşmalarında ve siyasal amaçlar için kullanılmalarında Pakistan'ın bağımsızlığından itibaren Hindistan'la yaptığı mücadelenin önemli etkisi olmuştur. Dört kez de savaşılmasına neden olan bu mücadelede² özellikle Keşmir sorunu devlet ve medreseliler tarafından dini ve milli bir motif haline getirilmiştir. Pakistan Müslümanları kendilerinin bir parçası olduklarını düşündükleri Keşmir topraklarının bir kısmının Hindistan tarafından işgal edilmesini bir türlü hazmedememişler ve onlarla dayanışmayı kendileri için elzem saymışlardır. Bu durum onların ister istemez "cihad" hareketleri içine girmelerine yol açmıştır (Birişik, 2008).

Ülkeyi 1977-1988 yılları arasında askeri darbe sonrasında yöneten General Zia ul Haq zamanında uygulanan İslâmlaşma politikası, medreselerde niteliksel ve niceliksel gelişime neden olmuş ve genel eğitim sisteminin tamamını etkilemiştir. 1979 yılında hazırlanan Milli Eğitim Politikalarında tüm müfredat İslâmi ve milli prensiplere göre yeniden hazırlanmış, ders kitaplarında İslâmi ve milli temalarla birlikte askerliği ve savaşı öven bilgilere yer verilmiştir (MOE, 2006). Bu dönemde İslâm hukukunun kanunlaştırılması, zekâtın devlet tarafından toplanarak buradan medreselere kaynak aktarılması medrese eğitiminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur (Bano, 2007).

1980'li yıllarda Pakistan'ın çevresinde meydana gelen iki önemli savaş süreci medreselerin geleneksel rollerinden uzaklaşmalarına, siyasi amaçlar için araçsallaştırılmalarına ve şiddete karışmalarına neden olmuştur. 1979 İran devrimi ve arkasından başlayan İran-İrak Savaşı özellikle Pencab ve Sind eyaletlerin-

² Pakistan Hindistan ile 1948, 1965, 1971 ve 1999 yıllarında savaşmıştır. Hindistan'la yürütülen bu mücadele eğitim politikalarının ve müfredatlarının daha milliyetçi bir çizgiye getirilmesine ve İslâmlaştırılmasına yol açmıştır.

de Sünni Şii ayrımını ve çatışmalarını artırmıştır. Bu durum bu mezheplere ait medreselerde mezhepsel mücadeleye yol açmıştır. Medreselerin sayılarının da artmasına neden olan bu mücadele, Şii medreselerin İran tarafından Sünni medreselerin ise Suudi Arabistan tarafından finanse edilmelerini sağlamıştır (ICG, 2005:11; Rahman, 2008; Saleem, 2009; Chandran, 2003).

Pakistan medreselerine etki eden diğer önemli gelişme ise Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgali ve ardından süren dokuz yıllık savaş süreci olmuştur. Pakistan yönetimi bu savaşta Amerika Birleşik Devletleri ve Suudi Arabistan'la birlikte Sovyetlere karşı cihatçı ruha sahip savaşçılar yetiştirmek için Pakistan'daki medreseleri ve savaş nedeniyle bu ülkeye gelen Afgan mültecileri kullanmışlardır. Bu ortaklıkta Afganistan üzerindeki etkisini artırmak isteyen ve bu ülkeyle komşu olan Pakistan'a okulları kurma, kendi İslâm anlayışı olan Vahhabiliği yaymayı hedefleyen Suudi Arabistan'a finansman desteği sağlama ve Sovyetlere karşı asker toplamayı isteyen Amerika'ya ise gerekli malzemeyi temin etme rolü düşmüştür. Bu süreçte özellikle Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır ve Belucistan eyaletlerindeki medreselerde on binlerce Afgan genci savaş için eğitilmiştir (Saleem, 2009: 32; Burki, 2005; Muhammad vd., 2011; Candland, 2005). Pakistan devletinin desteğiyle bu eyaletlerde yeni medreseler açılmıştır. Yaklaşık on yıl Amerika buradaki medreseleri desteklemiş hatta İslâm adına savaşı onaylayan ve öven ders kitaplarını bile sağlamıştır (Stephens and Ottaway, 2002).

1989 yılından sonra hem İran-Irak hem de Afgan- Sovyet savaşlarının sona ermesi soğuk savaş sonrası dönemde Pakistan'a medreseleri düzen altına alması için bir fırsat sunmasına rağmen bu konuda bir başarı gösterilememiştir. Bunda milli bir mesele olarak değerlendirilen Keşmir sorununun devam etmesi, Sovyet işgali sonrasında Afganistan'da Kuzey Birliğine karşı Pakistan'daki medreselerden ortaya çıkan Taliban hareketinin desteklenmesi (Saleem, 2009) ve ülkede General Zia'dan sonra başlayıp 10 yıl süren siyasi istikrarsızlık ve kötü yönetim etkili olmuştur (Chandran, 2003).

Böylece 80'li yıllar boyunca siyasal amaçlar için desteklenen medreselerde oluşan savaşçı eğilim soğuk savaş sonrasında Pakistan devletindeki Batı yanlısı elit kesimlere ve Amerika'nın küresel hakimiyetine karşı dini bir meydan okumaya dönüşmüştür. 90'lı yıllardan sonra Pakistan medreselerinin yeniden ve daha fazla uluslar arası ilginin odağı haline gelmesi 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra olmuştur.

Pakistan Medreseleri ve Bağlı Oldukları Kurullar

Pakistan’da medreseler ülkedeki dini çeşitliliğin bir aynası görünümündedir. Tüm İslâmi gruplar ve mezhepler kendi medreselerine sahiptir. Nüfusun yaklaşık % 97’sini oluşturan Müslümanların % 80’i Sünni, geri kalanı ise Şii mezhebine mensuptur. Ülkede 1950’lerden sonra medreselerin % 95’ini (MORA, 2011) kendi çatıları altında toplayan dini gruplara bağlı beş medrese kurulu kurulmuştur. Bu beş kurul ve bağlı olduğu mezhep ile dini grup tablodaki gibidir:

Tablo: Pakistan medrese kurulları

Mezhep	Dini Grup	Medrese Kurulu (Wafaq)	Kuruluş Tarihi	Merkez
Sünni	Birelvi	Tanzim-ul Medaris Ehli Sünnet vel Cemaat	1959	Karaçi
Sünni	Deobandi	Wafaq-ul Madaris el- Arabiyya	1959	Multan
Sünni	Ehl-i Hadis	Wafaq-ul Madaris el Selefiyye	1955	Faizalabat
Sünni İslâmîst	Cemaat-il İslâmi	Rabita-ul Madaris el İslâmiyye	1983	Mansur, Lahor
Şii	Caferi, On iki İmam	Wafaq-ul Madaris el- Şia	1960	Lahor

Kaynak: Borchgrevink, 2011

Birelvi hareketi Pakistan’daki en büyük Sünni gruptur. 19. yüzyılın sonlarında Hindistan’da Ahmed Rıza Han Birelvi’nin (1865-1921) görüşleri sonucu oluşmuş tasavvuf ağırlıklı bir harekettir. Pakistan’da ikinci en büyük Sünni grup olan Deobandi hareketi ise 1867 yılında İngilizlerin ülkeye hâkim olmasını ve Müslümanlar üzerindeki baskılarına karşı Muhammed Kasım Nanevtevi (1833-1877) ve Reşîd Ahmed Gangûhî’nin (1829-1905) öncülüğünde Hindistan’ın Deoband kasabasında kurulan Dârululûm-ı Diyobend adlı medrese ile başlayan bir harekettir. Hanefiliği takip eden bu hareket Güney Asya Sünni geleneği içerisinde reformist bir çizgiyi temsil etmektedir. Ülkedeki Şiiilere ve Batıya karşı tepkilerde bu hareketin etkin olduğu bildirilmekte özellikle bu gruba ait medreselerin Taliban’la ilişkili olduğu öne sürülmektedir (Rahman, 2008)³. Ehl-i Hadis hareketi, Mevlana Nezir Hüseyin Dihlevi’nin (1805-1902) görüşleri etrafında şekillenen Kuran ve sünneti esas alarak, her türlü fikhi mezhepleri ve bidat ve hurafe içerisinde olduklarını söyledikleri tasavvufi oluşumları

³ Birışık’a göre (2008) ise Vahhabi anlayışını temsil eden ehli hadis medreselerinin değil de İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadelede hep ön saflarda yer almış Deobandi medreselerinin şiddetle ilişkilendirilmesi ve bu algının oluşturulması Pakistan’daki Müslümanlara yönelik İngiltere ve ABD başta olmak üzere batılı devletlerin bilinçli olarak yaptıkları bir planın parçasıdır.

reddeden Suudi Arabistan'ın Vahhabi anlayışı çizgisindeki bir harekettir. Bu harekete ait medreselere Suudi devleti tarafından finans desteği sağlandığı iddia edilmektedir (ICG, 2005:11; Rahman, 2008; Saleem, 2009). Cemaat-il İslâmi, Pakistan'ın en etkili İslâmcı düşünürlerinden biri olan Ebü'l- A'â Mevdûdî'nin (1903-1979) önderliğinde 1941 yılında siyasal bir parti olarak kurulmuş, modern ideolojilerden destek alarak adaletli ve ahlâklı bir İslâm devleti kurarak bozulma ve yozlaşmayla savaşmayı amaçlayan İslâm dünyasındaki Müslüman Kardeşler çizgisindeki bir harekettir. Fair'e göre bu grup Taliban hareketine Deobandilerden daha yakındır (Fair, 2008:59). Pakistan Müslümanlarının yaklaşık % 20'sini temsil eden Şii mezhebinin ise çoğunluğu On iki imam kolunu ve Caferiliği takip ederken azınlığı ise İsmailiyye ve Bohra kollarından oluşmaktadır (Fair, 2008; Saleem, 2009:35-39; Birişik, 2004; Borchgrevink, 2011).

Medrese kurulları kendilerine bağlı olan medreselerdeki eğitimin uygulamalarının standartlaşmasını ve belli bir düzen içerisinde yürütülmesini sağlamaktadır. Bunun için kendi İslâm anlayışlarına uygun olarak müfredatları ve okutulacak kitapları belirleme, medreselerin kayıtlarını tutma, sınavlarını ve mezuniyet belgelerini düzenle bu kurulların görevleri arasındadır. Bu beş kurul bir araya gelerek kendi aralarında koordineyi sağlamak, ortak müfredat belirlemek ve hükümetle ilişkilerinde ortak hareket etmek için Medrese Kurulları Federasyonunu (Ittehad e Tanzeemat Madaris e Deeniya) kurmuşlardır (Fair, 2008:82).

Kurullara bağlı medreselerle birlikte herhangi bir kurula bağlı olmayan medreselerin varlığı ve hangi okulların medrese olarak kabul edileceği konusundaki farklılık gibi nedenlerden dolayı (Cockcroft vd., 2009) Pakistan'daki medreselerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte medreselerin sayısı Pakistan'ın bağımsızlığından beri sürekli gelişmektedir. Çeşitli resmi belgelere göre Pakistan kurulduğunda 245 olan medreselerin sayısı 1960 yılında 464'e, 1980 yılında 2056'ya ve 2000 yılına geldiğinde 6761'e ulaşmıştır (Saleem, 2009:29).

Pakistan'da en fazla medrese Deobandi hareketine aittir. Pakistan'daki medreselerin % 70'i Deobandi, % 16'sı Birelvi, % 5'i Cemaat'il İslâmi, % 4'ü Ehli Hadis ve % 3'ü Şii kuruluna bağlıdır (Rahman, 2004). Medrese kurullarının 2008 yılında verdikleri rakamlara göre 11700 Deobandi, 5400 Birelvi, 500 Cemaat'il İslâmi ve 415 Şii medresesi olmak üzere Ehli hadis hareketine ait olanlar hariç toplam 18015 medrese bulunmaktadır (Bosch vd., 2008). Pakistan hükümeti Din İşleri Bakanlığı altında özerk bir kurul olan Medrese Eğitim Ku-

rulunda 31.03.2010 tarihi itibarıyla 19104 medresenin kaydedildiği bildirilmektedir (<http://www.mora.gov.pk/> erişim 15/11/1012) Kayıtlı olmayan medreselerle sayının yaklaşık 30 bin olduğu tahmin edilmektedir (Bano, 2007a).

Medrese sayılarındaki farklılıklara paralel olarak medreselerdeki öğrenci sayıları ve oranları da çeşitlilik göstermektedir. Medreselerdeki öğrenci sayısı tahminleri yarım milyonla iki milyon arasında değişmektedir (Borchgrevink, 2011). Medreselerdeki öğrencilerin genel eğitim içerisindeki oranı hakkında ise tahminler % 1 ile % 33 arasında farklılaşmaktadır.⁴ Hem öğrenci sayılarındaki hem de oranlardaki bu geniş dağılım medreselere ilişkin en temel bilgiler de dahi araştırmacıların zayıf bilgiye sahip olduklarını göstermektedir.

Candland'a göre (2005) Pakistan medreselerinin çoğu devlet tarafından ihmal edilmiş geniş bir nüfusa hemen hiç devlet desteği almaksızın eğitim sunan ve onların temel ihtiyaçlarını karşılayan kurumlardır. Onlar ihmal edilmiş bu geniş kesimi mezhepsel anlayışlarına göre eğitmektedir. Özellikle bazı büyük medreselerin ise eğitim fonksiyonlarının yanında yoksullar için sağlık hizmetleri de dâhil refah programları yürüttükleri görülmektedir. Bu kurumların finans kaynağı öncelikli olarak kendi topluluklarından zekât, sadaka ve hayrat gibi bağışlardan oluşmaktadır. Medreselere en büyük yardım çevrelerindeki dini duyarlılığı yüksek insanlardan gelmektedir (Bano, 2007). Bununla birlikte dış ülkelerden destek aldıklarına yönelik yaygın iddia bulunmaktadır (ICG, 2005:11; Rahman, 2008; Saleem, 2009; Chandran, 2003). Medreseler ise kendilerine herhangi bir yabancı yardımın ulaştığını reddetmektedir (Borchgrevink & Harpviken, 2011). Finanslarına dair herhangi bir denetleme mekanizması olmadığı için yabancı yardımı tam olarak temellendirmek ve miktarını söylemek mümkün değildir. Bağımsızlıklarını kimliklerinin bir parçası olarak gören medreseler, devlet kontrolüne götürecek finansal bağımlılığa da karşı çıkmaktadır (Borchgrevink, 2011).

Pakistan'da medreselerin yaygınlaşmasında ve aileleri medreselere yönlendiren nedenlerin başında devlet okullarındaki kalitesiz eğitim bulunduğu, sadece düşük gelirli ya da eğitimsiz ailelerin çocuklarını medreselere gönderdikleri ya da medreselerin bazı bölgelerde tek alternatif oldukları için ailelerin zorunlu olarak medreselere yönlendikleri iddiaları sıklıkla dile getirilmektedir (11/9 Komisyon Raporu, 2004; USAID, 2005; Singer, 2001). Az sayıda yapılan et-

⁴ 2005 yılında Dünya Bankasının Pakistan'daki medreselere kayıt olma üzerine yayınladığı raporda medreselerde okul çağındaki tüm çocukların % 1'inden daha az öğrenci vardır. Uluslararası Kriz Grubunun 2002 yılındaki raporunda ise medreselerdeki öğrenci oranı % 33 olarak verilmiştir.

nografik araştırma sonuçlarına göre ise bu iddialar doğrulanmamış, medreselerde farklı ekonomik sınıflardan öğrencilerin olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışmalara göre diğer nedenler de etken olsa da ailelerin çocuklarını medreselere gönderme nedenlerinin başında onların daha fazla dini eğitim almalarını istemeleri gelmektedir (Cockcroft vd., 2009; Bano, 2007; Candland, 2005).

Medrese mezunları genellikle din hizmetlerinde çalışmaktadır. Bazı öğrenciler medreseden mezun olmadan önce bile imamlık, hatiplik gibi görevleri bulabilmektedir. Medrese öğrencilerinin iş bulma oranı devlet okulu mezunlarına göre daha yüksektir. Bano'ya göre (2007) bu nedenle sadece bu öğrencilerin önünde iş seçme şanslarının olmaması sorgulanabilir. Bazı medreseler Afganistan, Orta Asya ve Uygur bölgesinden, diğer Güney Asya ülkelerinden ve Pakistan diasporasından öğrencileri kabul etmektedir (Borchgrevink, 2010; ICG, 2002: 22-23). Yabancı öğrencilerin sayısı 2001 sonrası reform sürecinde kendileri için vize şartlarının zorlaştırılmasından dolayı azalmıştır.

11 Eylül Sonrası Medreselere Yönelik Yapılan Çalışmalar ve İddialar

11 Eylül 2001'de ABD'deki bazı merkezlere yapılan terör saldırılarından sonra terörizmin kökenlerini araştırma eğilimi Pakistan medreselerine yönelik yoğun bir uluslararası ilgiye sebep olmuştur. Bu saldırıların da faili olarak gösterilen El Kaide ile Taliban gibi örgütlerin tabanlarını bu ülkedeki medreselerden oluşturduğu gerekçesi medreseleri küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline getirmiştir. Yine 7 Temmuz 2005 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen bombalı saldırıların faillerinden birinin Lahor'daki Deobandi medreselerinden birinde iki ay kaldığının ortaya çıkması, Pakistan medreselerini tekrar dünya gündemine taşımıştır. Bu süreçte Pakistan medreselerine ilişkin batı medyasında pek çok haber yapılmış, uluslar arası kuruluşlar ve düşünce merkezleri tarafından çeşitli raporlar yayınlanmıştır. Daha çok batılı araştırmacılar tarafından yapılan⁵ bu çalışmaları iki grupta ele almak mümkündür. İlk grup çalışmalar medreseleri güvenlik söylemi içerisinde ele alan ve daha çok bu kurumlarla terörizm arasındaki ilişkiyi inceleyen politik merkezli çalışmalardır⁶. İkincisi

⁵ Batılıların çalışmalarına pek çok Pakistanlı yazarın da katkı sağladığı görülmektedir.

⁶ Bu çalışmalara örnek olarak şunlar verilebilir: International Crisis Group, Pakistan: Madrassas, Extremism and the Military. Islamabad/Brussels: International Crisis Group, Report No. 36, 2002; International Crisis Group, Pakistan: The Militant Jihadi Challenge, Asia Report No:164, 2005; International Crisis Group Pakistan: Karachi's Madrassas And Violent Extremism, Asia Report N0: 130, 2007; International Crisis Group, Pakistan: The Militant Jihadi Challenge Asia Report No: 164, 2009; National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States, The 9/11 Commission Report, Washington: 9/11 Commission, 2004; Jamal Malik ed., Madrassas in South Asia: Teaching Terror? London and New

ise sosyal bilimciler tarafından yapılan ve medreseleri Güney Asya İslâm eğitimi geleneği içerisinde değerlendiren ve bu kurumlara yöneltilen iddiaları saha araştırmaları ile test eden çalışmalarıdır⁷.

11 Eylül sonrasında oluşan literatürün çoğunlukla politik merkezli çalışmalardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Yeterince etnografik incelemelere dayanmayan, güvenilir veriler toplama konusunda sınırlı olan ve genellikle ikincil kaynaklara dayanan bu çalışmalar medrese sistemi üzerinde bütün olarak negatif bir bakış sunmaktadır (Cockcroft vd., 2009). Bazıları seçilmiş birkaç görüşmeye dayanarak güçlü iddialarda ve genellemelerde bulunarak, medreselerin reforme edilmesini ve modern eğitimle yeniden kurulmasını önermektedir (Bano, 2007). Belli başlı bazı raporlara⁸ sürekli atıflar yapılarak medrese ve öğrenci sayısı gibi niceliksel bilgiler birbiriyle çelişir tarzda tekrarlanmaktadır. Medreselerin güvenlik söylemi içerisinde ele alınarak medrese ve öğrenci sayılarına odaklanılması⁹, konunun asıl merciinde tartışılmasını engellemektedir. Bu kurumların Pakistan toplumu ve eğitimi içerisindeki yerinin ne olduğu, onların var olmasının ve yaygınlaşmasının nedenleri, paydaşlarının ve destekçilerinin kimlerden oluştuğu, bu kurumlarda verilen eğitimin kalitesi ya da nelerin nasıl öğretildiği gibi sorular genellikle ortada kalmaktadır.

Çoğunlukla uluslararası güvenlik ya da terör uzmanları tarafından yapılan güvenlik söylemli çalışmalarda ya da Batı medyasında çıkan haberlerde med-

York: Routledge, 2008; Christine Fair, *The Madrasa Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan* Washington: U.S. Institute of Peace, 2008; Kaja Borchgrevink, "Pakistan's Madrasas: Moderation or Militancy? The madrasa debate and the reform process" NOREF Report, Oslo, 2011; Jessica Stern, 'Pakistan's Jihad Culture', *Foreign Affairs*, 79.6 (2000): 115-126; Peter W. Singer, *Pakistan's Madrasas: Ensuring a System of Education Not Jihad*, (Brooking Institute: Analysis Paper No. 4, 2001); Rebecca Winthrop, and Corinne Graff, "Beyond Madrasas: Assessing the Links between Education and Militancy in Pakistan" Center for Universal Education at Brookings, 2010; Robert Looney *Reforming Pakistan's Educational System: The Challenge of the Madrasas*, *The Journal of Social, Political and Economic Studies* 28, no. 3 (2003): 257-274.

7 Bu tarz çalışmalara; Tariq Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press 2004; H. Ali Saleem, *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrasas* Oxford: Oxford University Press, 2009; Masooda Bano, *Beyond Politics The Reality of A Deobandi Madrasa In Pakistan*. *Journal of Islamic Studies* 18:1 (2007) pp 43-68; Christopher Candland, "Pakistan's Recent Experience in Reforming Islamic Education" in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars (2005), 151-166; Muhammad Q. Zaman, *Ulema in Contemporary Islam: Custodians of Change*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2002. çalışmaları örnek olarak verilebilir.

8 Uluslararası Kriz Grubu tarafından 2002 2005, 2007 ve 2009 yıllarında yayımlanan raporlar, 2004 yılındaki 11 Eylül Komisyon Raporu ve Dünya Bankası tarafından yayımlanan 2005 yılındaki rapor medreselere ilişkin bilgilerde sıklıkla atf yapılan çalışmalarıdır.

9 Borchgrevink'e göre (2011) medrese ve bu kurumlarda okuyan öğrenci sayılarına bu kadar çok odaklanılmasının sebebi muhtemel terörist tehdidin belirlenmesi isteğidir.

reselerdeki eğitimin fundamentalizmin temelini oluşturduğu iddia edilmektedir (Borchgrevink & Harpviken, 2011). Yine terör örgütlerinin bu okulları militan toplamak için kullandıkları (Fair, 2008), bu okulların cihad ideolojisini öne çıkararak öğrencilerini daha fazla şiddet yanlısı, hoşgörüsüz, Hindistan ve Batı karşıtı olarak yetiştirdikleri (Rahman, 2004), öğrencileri militan olmaya ve intihar saldırılarına daha eğilimli yaptıkları sıklıkla tekrarlanan iddialar arasındadır (Winthrop & Graff, 2010). Medreselerin betimlenen şiddete bulaşmış bu mekanizmasından hareketle bu kurumlara temelde iki noktadan eleştiriler yöneltildiği anlaşılmaktadır. Medrese ve şiddet söylemleri yapılan bu eleştirilerin ilki medreselerin uluslararası “İslâmi cihatçı terör örgütleriyle” ilişkili oldukları ve bu örgütlere cihad ideolojisiyle beyinleri yıkanmış militan kazandırdıkları noktasında toplanmaktadır. İkinci eleştiri noktası ise bu kurumların Pakistan içerisindeki mezhep çatışmasındaki rolleri üzerinde toplanmakta, medreseler Pakistan toplumunda bu mezhepçi yapıyı artırarak iç karışıklıklara ve mezhep çatışmalarına sebep olmakla suçlanmaktadır. Her iki eleştiri noktası da dolaylı olarak bu kurumlardaki müfredatı işaret etmekte ve böylece reform çabaları müfredat üzerine odaklanmaktadır.

Pakistan medreselerinin uluslararası cihatçı terör örgütleriyle bağları olduğunu iddia eden 2001 saldırılarından hemen öncesinde yazılan ve sonraki pek çok çalışmada sıklıkla atıf alan iki yazı göze çarpmaktadır: Bu yazıların ilkinde Stern (2000) Pakistan hükümetinin Hindistan’a karşı Pakistanlı gençleri savaş-tırmak için medreseleri kullandığını iddia etmektedir. Singer (2001) ise Pakistan medreselerinin % 10-15’inin militan gruplarla bağı olduğunu iddia etmekte ve medrese sisteminin işsiz gençler üreterek Pakistan’ın ekonomik ve siyasal istikrarını tehdit ettiğini yazmaktadır. 11 Eylül sonrası medreseleri militan gruplarla ilişkilendiren ve sıklıkla atıf yapılan ilk önemli çalışma ise Uluslararası Kriz Grubu tarafından Temmuz 2002’de yayınlanan rapordur. Raporda Pakistan medreselerinin uluslar arası “İslâmi militan” gruplarla ilişkileri ve mezhep çatışmasındaki rolleri üzerinde durularak cihad kültürünü artırdıkları iddia edilmektedir. Medreselerin azınlığının şiddete bulaştığı kabul edilmekle birlikte tüm medrese sistemi öğrencilerini dar bir dünya görüşü ile yetiştirdikleri, mezunlarının mezhepçiliğe ve cihad ideolojisine bağlandıkları iddiasıyla itham edilmektedir. Rapor medrese öğrenci sayısındaki aşırı değeri nedeniyle eleştirilmiştir¹⁰. Kriz grubu bu iddialarını Karaçi medreseleri üzerinde ya-

¹⁰ Raporda medresedeki öğrencilerin oranı tüm okul çağındaki çocukların % 33’ü olarak belirtilmişti. Raporun niceliksel verilerdeki hataları 2005 yılında Dünya Bankası tarafından yayınlanan raporla açığa çıkarıldı (Andrabi vd, 2005). Kriz grubu, söz konusu rapordaki % 33 verisinin yanlışlığını kabul ederek

yınladığı 2007 raporunda ve Pakistan’da cihadî militanlar üzerine yayınladığı 2009 raporlarında da tekrarlamıştır (ICG, 2002, 2007, 2009). Kriz grubunun raporlarından başka medreseleri militanlıkla ilişkilendiren diğer önemli rapor Amerikan Kongresine sunulmak üzere 11 Eylül saldırılarına ilişkin hazırlanan rapordur. Raporda uluslararası terörizmle Pakistan’daki medreselerinin bağları vurgulanmakta ve Birleşik devletlere Pakistan’ı eğitim sistemini iyileştirme ve reforme etme konusunda teşvik etmesi ve desteklemesi önerilmektedir (9/11Commission Report, 2004:367-370).

Kriz grubunun 2005 yılındaki raporunda ise Pakistan medreselerinin mezhep çatışmalarını artırdığı ve bunun da Pakistan toplumunu iç karışıklıklara ve istikrarsızlığa sürüklediği iddia edilmektedir (ICG, 2005). Bu iddia politik merkezli diğer pek çok çalışmada da tekrarlanmıştır (Fair, 2008; Mohammed & Kadayifçi 2011; Looney, 2003; Stern, 2000;). Rahman’a göre (2008) diğer inançları ya da mezhepleri yalanlama Pakistan İslâm geleneğinin bir parçasıdır. Medreseler karşılaştırmalı olarak dinleri ve mezhepleri konu edinmekte ve öğrencilerine diğer din ya da mezheplerin görüşlerini reddetmeyi öğretmektedir.

Diğer bir kısım araştırmada ise Pakistan medreselerinin çoğunluğunun ılımlı kurumlar olduğu, sınırlı sayıdaki medreselerin dini radikal gruplarla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Bunlardan Winthrop ve Graf’ın (2010) çalışmasında yaygın kanaatin aksine Pakistan’da medreselerin militanlığın yükselmesinin öncelikli nedenlerinden biri olmadığı, sorunun medreselerin ötesinde zayıf eğitim sistemiyle ilişki olduğu belirtilmektedir. Terör saldırılarıyla, toplum içerisinde farklı gruplar arasındaki sivil savaş olarak adlandırıldığı şiddet içerikli çatışmaları birbirinden ayırarak medreselerle terörizm arasında bire bir ilişki olmadığını ifade etmektedir. Çalışmalarında 1993 yılından sonra dünyadaki beş büyük terör saldırılarını inceleyen Bergen ve Pandey de, bu saldırıların faillerinin hiçbirinin medreselerde okumadığını belirtmektedir (Bergen & Pandey, 2006). Cristina Fair ise, Pakistan’ın Pencap ve Kuzeybatı Sınır eyaletinde Afgan veya Keşmir sorunlarında en az bir çocuğunu kaybetmiş 140 aileyle yaptığı görüşmelerde; militanların % 25’inden daha azının medreselere katıldığı sonucunu elde etmiştir. Onun bu çalışması da medreseye katılım ya da eğitimsizlikle şiddet arasında iddia edildiği kadar güçlü bir bağ olmadığını göstermektedir (Fair, 2008:10-13).

Medreselere yönelik güvenlik söylemleri bu çalışmaların dışında az da olsa onları eğitsel açıdan değerlendiren ve Pakistan toplumu içerisindeki rollerini

2005 yılında %3 olarak düzeltilip yeniden yayımlanmasına rağmen ilk rakama pek çok kez atıf yapılmıştır. Rapordaki verilerin eleştirisi için bakınız Candland, 2005.

ve konularını anlamaya çalışan çalışmalar vardır. Fakat bu çalışmalarda da önemli oranda bu kurumlara yöneltilen güvenlik söylemleri iddiaların ve reform çabalarının tartışıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan birini yapan Rahman çalışmasında Oliver Roy'dan atıfla 11 Eylül saldırılarının faillerinin teknolojik olarak iyi eğitilmiş oldukları ve seküler yaşam sürdürdüklerine işaret ederek, militanların ihtiyaç duydukları bu teknolojik bilgileri geleneksel medreselerde bulmalarının mümkün olmadığını belirtmektedir. Medreselerin kendi kendilerine militan olmadıklarını onların geleneksel yapılarının değişmesinde 80'li yıllarda militan yetiştiren Amerika ve Pakistan'daki seküler elit yönetimlerin önemli rolü olduğunu söylemektedir (Rahman, 2005). Yine ABD'nin Afgan-Sovyet savaşı sırasında Pakistan medreselerinin geleneksel yapısına verdiği zarara değinen Candland (2005), medreselerin reforme edilip geleneksel rollerine dönmelerinin Amerikalı yöneticiler için sadece güvenlikle ilgili stratejik bir konu olmasından dolayı değil, zamanında onların sistemine verdikleri zararların tazmininden dolayı ahlâki bir sorumluluk olduğunu ifade etmektedir. Medreseler üzerindeki reform retoriğini sömürge döneminden itibaren tarihsel olarak ele alan Zaman (1999) ise makalesinde özellikle ulemanın rolüne ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Bağımsızlık sonrası Pakistan'da medreselerden dini âlimlerin de katıldığı komitelerin oluşturulduğunu ve bu komitelerin 1960'ların başında ve 1970'lerin sonunda medreselerin reformu konusunda hazırladıkları raporları değerlendirmektedir. Söz konusu raporlarda Pakistan'ın İslâm'a bağlılığı vurgulanmakta ve medreseler İngiltere Hindistan'ında Müslümanların kimliğini korumadaki ve toplumu bir arada tutmadaki olumlu rollerinden dolayı övülmektedir. Her iki raporda da medreselerdeki eğitimin genel eğitime yaklaştırılmasından bahsedilmektedir.

Medreselerde yaygın şekilde okutulan 18. yüzyılda oluşturulmuş "ders-i nizamî" olarak adlandırılan müfredat da çalışmalarda çağdışı olduğu, militanlığa ve mezhepçiliğe katkı sağladığı, öğrencileri modern yaşama hazırlayamadığı için sıklıkla eleştirilmektedir. Bu müfredatın yenilenmesi ve içerisine seküler derslerin eklenmesi, 2001 sonrasında yoğunlaşan reform çalışmalarında da önemli maddelerden biri olmaktadır. Bano'nun çalışması ise özellikle büyük ve iyi yapılmış medreselerde ilk ve orta kısımda dini derslerin yanında kaliteleri tartışılır olmakla birlikte modern derslerin de sunulduğunu göstermektedir. Rahman da medreselerin radikalleşmesinde bu müfredatın etkisinin olmadığını, militan İslâmî grupların kendi cihadi yazılarını ve dergilerini cami ve medreselerin dışında yayınladıklarını ifade etmektedir (Rahman, 2004).

Çoğu çalışmada Pakistan'daki şiddetin öznesi olarak sunulan medreselerin kendilerinin de bazı durumlarda şiddete maruz kaldıkları görülmektedir. Medreselere yönelik şiddet bazen hükümet müdahalesinden bazen de radikal gruplardan kaynaklanmaktadır. Temmuz 2007'de İslâmabad'daki Deobandilerin önemli mescitlerinde biri olan Lal mescit ve onun etrafında yer alan ve irtibatlı olarak hizmet veren ve Câmia Hafsa (Kız Bölümü) ile Câmia Ferîdiyye (Erkek Bölümü) adlı medreselere Talibanla ilişkili oldukları ve cihad çağrılarını yaptıkları, müzik dükkânlarını ateşe vermek, hayat kadınlarını kaçırmak gibi eylemlerde buldukları gerekçesiyle uzun bir kuşatma sonrasında Pakistan ordusu tarafından müdahale edilmiş ve olay müdür yardımcısı ve 106 öğrencinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Pakistan'daki hem dini çevreler hem de seküler çevreler Müşerref yönetimini kullandığı şiddet yönteminden dolayı eleştirmişlerdir. Deobandi medrese kurulu bu medresenin kaydını silmiştir. Yine radikal grupların ve İslâmi militanların aleyhine konuşan ya da batılı herhangi bir insiyatifin medreselere yönelik düzenlediği toplantılara katılan (Mohammed & Kadayifçi 2011) pek çok medrese lideri ya tehdit edilmiş ya da öldürülmüştür. 16 Nisan 2007'de, Deobadi bir ulema olan Mawlana Hassan Jan, Tehrik-e-Taliban Pakistan (TTP) adlı grubun yöntemini eleştirdiği için öldürülmüştür. Yine 12 Haziran 2009 tarihinde, Lahor'daki Camia-i Naimia medresesinin başkanı olan Birelvi ulemasından Mawlana Sarfrazullah Naeemi bombalı eylemlerin İslâmi olmadığına dair fetva verdiği için yine aynı grup tarafından öldürülmüştür. Bu saldırılara rağmen medrese kurulları medreselerin Talibanlaştırılmasına direnmeye çalışmaktadır (Borchgrevink, 2011).

Medrese Kurulları Federasyonu, hükümeti silah ve parayla donatılmış militan gruplarla yeterince mücadele etmemek, bu gruplarla ilişkili medreseleri korumak ve bunun yerine ılımlı medreseler üzerinde baskı kurmakla suçlamaktadır. Yine hükümetin mezhebi partileri yasaklamasına rağmen, illegal grupları kapatma konusundaki yetersizliği ve isteksizliği dile getirilmektedir. Federasyon başkanına göre bu silahlı gruplara karşı mücadele etmek ve medreselerin çevrelerinde dağıtılan cihat literatürünün dağıtılmasını durdurmak yasal olarak hükümetin sorumluluğundadır. Kendilerinin militanlarla ilişkileri tespit edilen medreselerin kayıtlarını sildiklerini belirterek, Lal mescidi ile ilişkili medreselerin kayıtlarının silinmesini buna örnek olarak göstermektedir. Federasyon olarak Pakistan'daki mezhepsel çatışmaları azaltmak için çaba harcadıklarını kan dökmeyi ve şiddet eylemlerini kınayan vaazlar verdiklerini belirtmektedir. Yine modern derslerin öğretilmesinin gerekli olduğunu kendilerinin de bildiği-

ni -mesela toplumla daha iyi iletişim için İngilizce bilmek gibi- kendilerinin bu dersleri öğretmeye hazır olduklarını fakat hükümetin sorumluluklarını yerine getirmediğini ve medreselere güvenmediğini ifade etmektedir (Borchgrevink, 2011).

Pakistan Medreselerine Yönelik Reform Çalışmaları

Pakistan’da medreselerin reformu konusu 1947’den beri tartışılan fakat uzlaşamayan bir konudur ve temel olarak seküler eğitim sistemine medrese eğitimi yaklaşımını yakınlaştırma çabalarıdır. İlk dönem medrese reformları, militanlık söylemlerinden ziyade mezunlarını modern yaşama yeterince hazırlayamadıkları gerekçesiyle yapılmak istenmiştir. Bu kapsamda General Eyüp Han’ın askeri yönetiminde (1958-1969) medrese eğitimi içerisine modern derslerin eklenmesi, Zülfikar Ali Butto döneminde ise (1971-1977) medreselerdeki eğitimin millileştirilmesine çalışılmıştır (Borchgrevink, 2011). Ancak hem Eyüp Han hükümetinin model önerileri hem de Zülfikar Ali Butto’nun girişimleri medrese mensupları tarafından güçlü bir dirençle karşılaşmıştır. Her iki yönetim de dini kesimle doğrudan çatışmak istemedikleri için girişimlerinden vazgeçmek durumunda kalmışlardır (Bano 2007).

1999’da askeri bir devrim ile yönetime gelen Pervez Müşerref Pakistan’ı ılımlı modern bir İslâm devletine dönüştürmek için çabalarına başlamış ve bunu gerçekleştirmek için ciddi bir çöküş içinde olan eğitim sistemini reforme etmeye karar vermiştir. Ekim 1999’da başlatılan bu süreçte, ilköğretimin ve okuryazarlığın yaygınlaştırılması, eğitimin kalitesinin artırılması, mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesi ve medreselerin reforme edilmesi amaçlandı (Husain, 2005). Ocak 2000’de Eğitim Bakanlığında Eğitim Danışma Kurulu oluşturuldu ve bu kurulun hazırladığı “Eğitim Sektörü Eylem Planı” Müşerref tarafından 30 Nisan 2001’de onaylandı.

Eylem planından sonra medrese reform çalışmalarına ilk önemli adım olarak Pervez Müşerref tarafından “Model Medrese Kurulması ve Bağlanması Yasası” Ağustos 2001’de kabul edildi. Yasa yeni model medreselerin kurulmasını ve bunların Eğitim Bakanlığındaki bir kurula bağlanmasını amaçlamaktaydı. Yarı otonom olacak bu medreselerle açık fikirli, liberal ulema yetiştirilmesi ve mevcut medreselere model olunması hedefleniyordu. Bu yasaya uygun olarak birisi kızlar ikisi de erkekler için Karaçi, Sukkur ve İslâmabad’ta üç model medrese kuruldu. (Muhammad vd., 2011; Candland, 2005). 11 Eylül terör

saldırılarından sonra ise başta ABD’den olmak üzere artan uluslar arası baskı (Borchgrevink, 2011), Pakistan hükümetini medrese reform sürecini yeniden ele almaya zorladı. Müşerref Haziran 2002’de medrese eğitimiyle ilgili ikinci bir yasayı onayladı. “Medreselerin Düzenlenmesi ve Kaydedilmesi” başlıklı bu yasaya göre tüm medreseler federal ve eyalet düzeyinde kurulacak olan medrese eğitim kurullarına bağlanmaya, bu kurulların talimatlarına uymaya, kurulların sağlayacağı müfredatı uygulamaya, hükümete finans kaynaklarını, destekçilerini, öğrenci ve öğretmen kayıtlarını ve diğer hükümetçe gerekli görülen bilgileri paylaşmaya zorlanıyordu. Bu yasaların diğer özel eğitim kurumları için geçerli olmaması hükümetin medreseler konusundaki önyargısını göstermekteydi (Muhammad vd., 2011).

Her iki yasa da Pakistan hükümetinin medrese reformu konusundaki 11 Eylül terör saldırıları öncesi ve sonrası yaklaşımını karakterize etmektedir. 2001 düzenlenmesinde, var olan medreselerin kontrol edilmesi, onların müfredat reformuna ve Eğitim Bakanlığında oluşturulan kurula bağlanmaya zorlanması yoktur. Sadece model medreselerin oluşturulması esastır. İkinci yasada ise tüm medrese sisteminin yapılan düzenlemeyle devlet kontrolü içerisine alınması amaçlandığı anlaşılmaktadır. Her iki yasanın da olağanüstü yasa olarak ilan edilmesi hükümetin medreseleri reforme etme konusuna verdiği önemin göstergesidir. Yasalar Ekim 2002’deki seçimlerden önce askeri bir hükümet tarafından yapıldığı için yeterince halk desteği alamamıştır (Borchgrevink, 2011).

Hükümet medrese reformu kapsamında yasal düzenlemelerden başka eğitim sektör reform eylem planı çerçevesinde bir dizi uygulama yapmayı planladı. Program kapsamında en yüksek bütçe ilköğretim ve teknik eğitimden sonra medreselerin reformu için ayrıldı. Bu bütçeyle eğitim bakanlığı bünyesinde kurulan medrese kuruluna bağlanan medreselere finansal destek sağlanması, müfredatlarına eklenecek olan sosyal bilimler, matematik, fen, bilgisayar ve İngilizce gibi derslerin öğretmenlerinin maaşlarının karşılanması, ders kitaplarının düzenlenmesi, okulların kütüphane ve laboratuvar imkanlarının artırılması, mezunları için oryantasyon sağlanması ve istihdam alanlarının çeşitlendirilmesi hedeflendi (MOE, 2004).

Hükümetin bu reform çabaları farklı dini gruplara ait medrese kurullarının ortak zeminde birleşerek Medrese Kurulları Federasyonu’nu (Ittehad e Tanzeemat Madaris e Deeniya) kurmalarını sağladı (Fair, 2008:82). Amaçları kendi aralarındaki koordineyi sağlamak, ortak müfredat oluşturmak ve hükümetle ilişkilerde ortak hareket etmektir. Federasyon, ABD tarafından finanse edildi-

ğini düşündükleri düzenlemeleri medreselerin otoritesini ve özerkliğini ortadan kaldırma olarak değerlendirerek programa katılmaya karşı çıktı. Yine oluşturulan kurulun Eğitim Bakanlığı bünyesinde olması ve Pakistan eski gizli servis başkanı tarafından yönetilmesi itirazlara neden oldu (Fair, 2008: 82). Program kapsamında 8000 medresenin kayıt altına alınması hedeflenmesine karşın programın kapatıldığı 2004 yılına kadar sadece 461 medrese bakanlık bünyesinde oluşturulan kurula kaydolmak için başvuruda bulundu (Bosch vd, 2008). İki yıldan sonra hükümet tarafından 01.06.2004 tarihli İçişleri Bakanlığı bildirisi ve 14.06.2004 tarihli Din İşleri Bakanlığı bildirisi ile kontrol düzenlemesinin askıya alındığı deklare edildi (Muhammad vd., 2011).

Hükümet ve medreseler arasında yürütülen müzakerelerde medreselerin kaydolması, müfredatlarının yenilenmesi ve medreselerin finans kaynaklarını açıklamaları öncelikli konuları oluşturmaktadır. Taraflar genel olarak reform ihtiyacı üzerinde anlaşmalarına rağmen her ikisinin reformlardan beklentileri ve amaçladıkları farklıdır. Medreseler sunulan dini eğitimin kalitesini yükseltmek ve medrese eğitimini bugünün toplumuyla daha ilişkili yapmak için reform isterken, hükümet ise seküler dersleri müfredata dâhil etmek, bu okulları kayıt altına almak ve potansiyel radikal etkileri ılımlaştırmayı istemektedir.

Medreseler 1994 yılına kadar 1860 tarihli Topluluk Yasasına göre gönüllü olarak kaydolmaktayken bu tarihte Benazir Butto tarafından sayılarının hızla artmasının önlenmesi için kaydolmaları durduruldu. 11 Eylül sonrası reform çalışmaları kapsamında devletin medreselerden yeniden kaydolmalarını istemesine rağmen medreseler dış güçlerin yönettiklerini düşündükleri bu reform sürecine dâhil olmak istemedi. Hükümet 2005 yılında 1860 tarihli Topluluk Yasasını değiştirerek medreselerin kaydolmasını ve finans durumları hakkında bilgi sunmayı zorunlu yaptı (Borchgrevink, 2011). Fakat medreseler hükümet kaynakları gibi resmi fonlara ilişkin bilgi vermeyi isterken, aldıkları özel yardımları açıklamayı reddetti. Federasyon ve hükümet arasındaki müzakereler 1860 yasaının 2007’de yeniden düzenlenmesiyle sonuçlandı. Bu düzenlemede hükümet finans kaynaklarını açıklama talebini geri çekti. Sadece medreselerden finansal durumlarını, nerede ne kadar harcadıklarını rapor etmeleri istendi. Buna karşılık medreseler mezhepçiliği ve militanlığı artıracak ve yayacak herhangi bir metni yayınlamayacak ve öğretmeyecekti. Bu tarihten sonra medreselerin kaydolmaları hızlandı (Borchgrevink & Harpviken, 2011).

Müşerref’in istifasından sonra 2008’de yönetimi devralan Zerdari hükümeti medrese reformu çalışmalarını Din İşleri Bakanlığında alarak İçişleri Bakan-

lığına bağladı. Reform çalışmalarının eğitimden ziyade güvenlikle ilişkilendirilerek ele alınması medreseler tarafından hoş karşılanmasa da 7 Ekim 2010 tarihinde Medrese Kurulları Federasyonu ile İçişleri Bakanlığı arasında yeni bir mutabakat metni imzalandı. Bu antlaşmaya göre;

- Medrese müfredatlarına, Eğitim Bakanlığının programlarını belirleyeceği zorunlu seküler derslerin eklenmesi,
- Dini derslerin içeriklerinin medrese kurullarının kendileri tarafından belirlenmesi,
- Federasyon içerisindeki beş medrese kurulunun parlamentoda yapılacak bir yasal düzenlemeyle diğer eğitim kurulları gibi tanınması; bu yasa yapılırken medrese kurullarının görüşlerinin alınması,
- Medreselerde militanlığı ya da mezhepçiliği artıracak hiç bir şeyi yayınlanmaması ve öğretilmemesi,
- Hükümet tarafından her medrese kurulunun müfredat komitelerine eğitim uygulamalarında standardı ve birliği sağlamak için iki üye atanması, ayrıca Federasyonla hükümet arasında da bu amaçla yetkili bir kuruluşun oluşturulması,
- Hükümetin herhangi bir medrese hakkında bilgiyi, bağlı olduğu kuruldan talep etmesi ve medreselere yöneltilen şikâyetlerde bağlı olduğu kurulun haberi olmadan müdahale etmemesi,
- Yabancı öğrencilerin kayıtlarının İçişleri Bakanlığı tarafından düzenlenmesi,

gibi maddeler yer almaktadır (MORA, 2011). Bu uzlaşmayla medrese reformu konusunda devlet medrese ilişkilerinde umut verici bir adım atılmış oldu.

Pakistan hükümetinin medreselerinin reformu için yürüttüğü bu çalışmalardan başka, başta ABD olmak üzere farklı ülkelerden sivil organizasyonların ve uluslararası kuruluşların da yürüttüğü çeşitli çalışmalar vardır. Bu çalışmalardan bazılarını eğitimin geliştirilmesine yönelik mali yardımlar, çeşitli düşünce kuruluşlarının ve araştırma merkezlerinin konu üzerine yaptıkları araştırmalar ve düzenledikleri konferanslar, ayrıca medrese mensuplarına yönelik yürütülen seminerler ve araştırma gezileri şeklinde sıralamak mümkündür. Ancak konunun doğrudan yabancı bir müdahale olarak görülebilme riski üçüncü tarafların rolünü sınırlı tutmaktadır. Özellikle ilk zamanlarda medreseler batının dayatması olarak değerlendirdikleri hükümet reform programlarına katılmaya karşı çıkmışlardır.

ABD, Birleşik Devletler Uluslararası Kalkındırma Ajansı (USAID) aracılığıyla Pakistan hükümetiyle Ağustos 2002’de sürdürülen eğitim reformlarına

destek olarak 5 yıl için 100 milyon dolar anlaşma imzalanmış, 2005'te Başkan Bush'un taahhüdüyle 2009'a kadar 300 milyon dolar ek bütçe ayrılmıştır (USAID, 2005)¹¹. Yine Norveç hükümeti Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ndeki eğitim sektörünün iyileştirilmesi için 13,6 milyon dolarlık bir proje geliştirmiş ve bunun bir kısmını medreselerde seküler derslerin öğretimine ayırmıştır (Borchgrevink & Harpviken, 2011).

Hükümet yardımlarının dışında bazı sivil organizasyonların da çalışmalar yürütmektedir. Bu kuruluşlardan birisi International Center for Religion and Diplomacy (ICRD)'dir. Washington merkezli olan bu kuruluş, özellikle Pakistan medreselerine yönelik yürüttüğü çalışmalarda müfredatlara sosyal ve fen bilimleri dersleriyle birlikte hoşgörü, barış, insan hakları gibi temaların dâhil edilmesine, bu dersler için öğretmen yetiştirme programlarını oluşturulmasına çalışmaktadır. Konuyla ilgili medrese liderlerine yönelik çalışma toplantıları ve dış geziler düzenlemekte, mevcut öğretmenlere hizmet içi eğitim sunmakta ve farklı grupları bir araya getirmektedir (Mohammed & Kadayifçi 2011). Bu merkezin dışında The Institute of Policy Studies (IPS), United States Institute of Peace USIP, The United States Educational Foundation in Pakistan, Salam Institute for Peace and Justice (USEFP) gibi organizasyonlar medreselere yönelik çalışmalar yürütmektedir.

Sonuç

11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra terörizmin kaynağını araştırma eğilimiyle uluslararası ilginin odağı haline gelen Pakistan medreseleri şiddet içerikli pek çok söylemin öznesi konumuna gelmekte ve bu süreçten sonra hem hükümet hem de üçüncü tarafların reform çalışmalarıyla yüzleşmektedir. Bu çabalarda hükümetin düzenlediği yasalarla medreseleri kontrol altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Reform çalışmalarında yasal düzenlemelerin tek başına bir anlam ifade etmediği geçen 10 yıllık süreçte kendini göstermiştir.

Reform çalışmalarında medreselerdeki müfredata odaklanılması ise konunun eksik ele alınmasına neden olmaktadır. Aslında temel problem modern bilimlerin bu okullarda olmamasıyla da ilgili değildir. Müfredatlarında seküler derslere yer veren pek çok medrese vardır. Farklı dersleri müfredata dâhil etmek kadar mevcut derslerde neyin nasıl öğretildiğinin de incelenmesine ihtiyaç vardır. Dini derslerde nasıl bir İslâm anlayışının sunulduğu tespit edilmeli ve bu ku-

¹¹ Bu kurum aracılığıyla 2006-2012 yılları arasında yapılan en fazla ekonomik yardımlar Afganistan, Pakistan, Mısır ve Irak'a yapılmıştır (<http://www.usaid.gov>).

rumlardaki İslâmi literatür Kuran ve Sünnete dayalı olarak insan hakları, barış, hoşgörü gibi güncel değerler ekseninde yeniden yorumlanmalıdır.

Pakistan'daki şiddet ve militanlık sadece medreselerle ilgili olmayıp pek çok sosyo-kültürel ve tarihsel sebebi içeren daha geniş perspektiften bakılması gereken bir meseledir. Buna rağmen medreseleri sadece şiddet söylemi içerisinde ele almak ve Pakistan'daki şiddetin temel öznesi haline getirmek, çoğu zaman bilimsel araştırmalara dayanmayan verileri genelleyerek tüm medrese sistemini itham etmek ve bu kurumların toplum içerisindeki rollerini ve konumlarını göz önünde bulundurmamak yapılacak çalışmaların temelini oluşturacak güven ortamını zedelemektedir.

Bu nedenle yürütülecek reform çalışmalarında stratejinin medreseleri izole etmek üzerine değil entegre etmek üzerine kurulması, normatif ya da zorlayıcı bir yaklaşımdan kaçınılması, yapıcı bir dil kullanılması, medrese mensuplarının desteğinin alınması ve onlarla birlikte çalışılması, çabaların başarısı için son derece önem taşıyacaktır. Medrese Kurulları Federasyonu ile hükümet arasında 2010 yılında imzalanan mutabakat metni bu anlamda ümit verici bir adımdır.

Kaynakça

- Andrabi, T., Das J., Khwaja A. & Zajonc, T. (2005) . *Religious school enrollment in Pakistan: A look at the data*, World Bank, July.
- Bano, M. (2007). Beyond politics the reality of a Deobandi madrasa in Pakistan. *Journal of Islamic Studies*, 18:1, 43–68.
- Bano, M. (2007a). Contesting ideologies and struggle for authority: State - madrasa engagement in Pakistan”, *Religion and Development Research Programme Working Paper 14*, Birmingham: International Development Department, University of Birmingham.
- Bergen, P. & Pandey, S. (2006). The madrasa scapegoat. *The Washington Quarterly*, 29(2), Spring, 117–125.
- Birişik, A. (2008). Batı için Pakistan Medreselerinin ifade ettiği anlam üzerine yerinden bir bakış, *DEM Dergi*, 1(3), 72-82.
- Birişik, A. (2004). Hint alt-kıtasında İslâm araştırmalarının dünü bugünü: Kurumlar, ilmi faaliyetler, şahıslar, eserler. *Divan İlmî Araştırmalar*, 17(2), 1-62.

- Borchgrevink, K. (2011). Pakistan's madrasas: Moderation or militancy? The madrasa debate and the reform process. *NOREF Report*, Oslo.
- Borchgrevink, K. & Harpviken, K. B. (2011) Taking stock: Madrasa reform in Pakistan *NOREF Policy Brief*, Oslo.
- Borchgrevink, K. (2010). Beyond borders: Diversity and transnational links in Afghan religious education, *PRIO Paper*, Oslo, PRIO.
- Bosch, K.V., Tahira, B. & Khan, T. (2008). *Islamic education in Pakistan: Introducing government approved subjects*, Report 2008-2. <http://www.lins.no/db/pdf/report200802.pdf> (erişim tarihi: 02.11.2012)
- Burki, S. J. (2005) Educating the Pakistani masses, in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 15-32.
- Candland, C. (2005). Pakistan's recent experience in reforming Islamic education in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 151-166.
- Chandran, S. (2003). *Madrasas in Pakistan*, IPCS Issue Brief, Institute of Peace And Conflict Studies, New Delhi.
- Cockcroft, A., Andersson, N., Milne, D., Omer, K., Ansari, N., Khan, A., Chaudhry, U. (2009). Challenging the myths about madaris in Pakistan: A national household survey of enrolment and reasons for choosing religious schools, *International Journal of Educational Development* 29, 342-349.
- Fair, C. (2008). *The madrasa challenge: Militancy and religious education in Pakistan*, Washington: U.S. Institute of Peace.
- Husain, I. (2005). Education, employment and economic development in Pakistan in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 33-45.
- ICG, (2002). *Pakistan: madrassas, extremism and the military*. International Crisis Group, Islamabad/Brussels, Report No. 36.
- ICG, (2005). *Pakistan: The militant jihadi challenge*, International Crisis Group, Asia Report No:164.
- ICG, (2007). *Pakistan: Karachi's madrasas and violent extremism*, International Crisis Group, Asia Report, 130.
- ICG, (2009). *Pakistan: The militant jihadi challenge*, International Crisis Group Asia Report No: 164.
- Looney, R. (2003). Reforming Pakistan's educational system: The challenge of

- the madrassas, *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, 28:3, 257–274.
- MOE, (1979) Ministry of Education, *Education in Pakistan: A white paper*, Document to Debate and Finalize the National Education Policy, Islamabad, 2006.
- MOE, (2004). Ministry of Education, *Education sector reforms action plan 2001/02 – 2005/06*, Revised Version, Islamabad.
- MORA, (2011). *Ministry of Religious Affairs, year book 2010-2011*, Islamabad.
- Mohammed, A. N. & Kadayifci A. (2011). Human rights and building peace: The case of Pakistani madrasas, *The International Journal of Human Rights*, 15:7, 1136-1159.
- Muhammad, N., Nasib D. M., Shafiq, M. & Shah, N.H. (2011), Regulating the Islamic seminaries in Pakistan under Deeni madaris ordinance 2002, *European Journal of Social Sciences*, 20(2), 314-318.
- Rahman, T. (2004). *Denizens of alien worlds: A study of education, inequality and polarization in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.
- Rahman, T. (2005). Reasons for rage: Reflections on the education system of Pakistan with Special Reference to English in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, pp 87-106.
- Rahman, T. (2008). Madrasas: The potential for violence in Pakistan, in Jamal Malik ed., *Madrasas in South Asia: Teaching Terror?* London and New York: Routledge, 61-84.
- Saleem, A. (2009), *Islam and education: Conflict and conformity in Pakistan's Madrasas*, Oxford: Oxford University Press.
- Singer, P.W. (2001). *Pakistan's madrasahs: Ensuring a system of education not jihad*, Brooking Institute: Analysis Paper- 4.
- Stephens, J., & Ottaway, D. (2002). The ABCs of jihad in Afghanistan: Violent Soviet-era textbooks complicate Afghan education efforts. *Washington Post*, March 23.
- Stern, J. (2000). Pakistan's jihad culture, *Foreign Affairs*, 79:6, 115–126.
- The 9/11 Commission Report, (2004). National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States, *The 9/11 commission report*, Washington: 9/11 Commission, 2004.
- USAID, (2005). United States Agency for International Development, Report for congress on education reform for Pakistan, in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 123-138.

Winthrop, R. & Graff, C. (2010), *Beyond madrasas. Assessing the links between education and militancy in Pakistan* Center for Universal Education at Brookings, Washington DC.

Zaman, M. Q. (1999), Religious education and the rhetoric of reform: The madrasa in British India and Pakistan, *Comparative Studies in Society and History*, 41(2), 294-323.